

Μακεδονικά

Τόμ. 39, Αρ. 1 (2010)

39

Λητή πόλις Μυγδονική

Κατερίνα Τζαναβάρη

doi: [10.12681/makedonika.691](https://doi.org/10.12681/makedonika.691)

Copyright © 2015, Κατερίνα Τζαναβάρη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τζαναβάρη Κ. (2010). Λητή πόλις Μυγδονική. *Μακεδονικά*, 39(1), 83–98. <https://doi.org/10.12681/makedonika.691>

ΛΗΤΗ ΠΟΛΙΣ ΜΥΓΔΟΝΙΚΗ

Ο Φώτης Πέτσας, στη μνήμη του οποίου διοργανώθηκε η διημερίδα προκειμένου να αναγνωριστεί το αρχαιολογικό του έργο, αλλά και η συνέχειά του από τους νεότερους ερευνητές, δεν διενήργησε ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Λητή. Τον απασχόλησαν, ωστόσο, τα αρχαιολογικά δεδομένα της πόλης τόσο με τις συχνές αναφορές του στα Αρχαιολογικά Χρονικά του περιοδικού *Μακεδονικά*¹, όσο και με την ανακοίνωσή του με τίτλο: *Πολιτιστικές επιδράσεις στον μυχόν του Θερμαϊκού κόλπου έως την ίδρυση της Θεσσαλονίκης*². Στο κείμενο αυτό το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στην αρχαία Μυγδονία και ιδιαίτερα στη μεσόγεια περιοχή της. Τονίζει μάλιστα ότι «η Μυγδονία ήταν ακριβώς το πέρασμα όχι μόνο από τον μυχό του Στρυμονικού και του Θερμαϊκού προς το εσωτερικό, αλλά και από Ανατολή προς Δύση και αντίστροφα, στη γραμμή της μετέπειτα Εγνατίας οδού». Αναφέρεται ακόμη στους δρόμους που δημιουργούν τα ποτάμια και τα περάσματα από Νότο προς Βορρά και από Ανατολή στη Δύση και στη συγκέντρωση προϊστορικών οικισμών «γύρω από το υποχρεωτικό πέρασμα της Λητής». Τέλος, ερμηνεύει σωστά τη θέση του Δερβενίου, ως τμήμα δηλαδή της κεντρικής αρτηρίας, του «δρόμου που πήραν εισβολείς ή αγαθά του πολιτισμού από Ανατολή σε Δύση και ανάστροφα» (Εικ. 1).

Την ανάγκη, ωστόσο, για τη διεξαγωγή συστηματικών ανασκαφικών ερευνών, οι οποίες θα αναδείξουν την έκταση και τη σημασία της Λητής, στο πλαίσιο της γενικής ανάπτυξης των μακεδονικών πόλεων είχε ήδη επισημάνει παλαιότερα ο Δημήτρης Κανατσούλης σε διάλεξή του με τίτλο: «Η αρχαία Λητή»³, στην οποία ο ιστορικός συγκεντρώνει όλες τις ιστορικές μαρτυρίες και τα μέχρι τότε γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, που αφορούν στην πόλη. Ωστόσο, στην αντίστοιχη παρατήρηση του Φώτη Πέτσα ότι «οι έρευνες που έγιναν στην περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου είναι πολύ περιορισμένες»⁴, εί-

1. Φ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 7 (1966-1967) 304 αρ. 87-88· ο ίδιος, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 9 (1969) 163-164 αρ. 63-64· ο ίδιος, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 15 (1975) 173-174 αρ. 64.

2. Φ. Πέτσας, «Πολιτιστικές επιδράσεις στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου έως την ίδρυση της Θεσσαλονίκης», στο *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως. Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1980*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 59-68.

3. Δ. Κανατσούλης, *Η αρχαία Λητή*, Θεσσαλονίκη 1961, σσ. 1-26.

4. Πέτσας, ό.π. (σημ. 2), σ. 68.

μαστε σε θέση σήμερα να προσθέσουμε πολλά νέα ευρήματα και επιστημονικές δημοσιεύσεις, όσον αφορά στην πόλη και τη χώρα της. Συστηματικοί χαρακτήρα ανασκαφικές έρευνες δεν διενεργήθηκαν ποτέ στην περιοχή της αρχαίας Λητής, ωστόσο, οι πληροφορίες οι οποίες συγκεντρώθηκαν από τις χαρακτηριζόμενες ως σωστικές ανασκαφές και εκείνες που διενεργήθηκαν με αφορμή τη διέλευση της σύγχρονης Εγνατίας οδού από την περιοχή μάς έδωσαν ικανοποιητικά στοιχεία για την ιστορική εξέλιξη της πόλης⁵.

Αρχίζοντας, λοιπόν, την εξέταση της χρήσης του χώρου από τη Νεολιθική Εποχή, θα πρέπει να αναφέρουμε την ταύτιση της θέσης του νεολιθικού οικισμού της Λητής Ι, στο βορειοδυτικό άκρο και στο κέντρο του σύγχρονου οικισμού της Λητής⁶. Ο οικισμός αυτός είχε εντοπιστεί από Άγγλους στρατιωτικούς, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, στις ανατολικές υπώρειες λοφοσειράς, στο δυτικό άκρο της λεκάνης του Λαγκαδά⁷ και δεν είχε εντοπιστεί με τις επιφανειακές έρευνες, που διενεργήθηκαν στην περιοχή⁸.

Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο πυρήνων στο βορειοδυτικό άκρο και στο κέντρο του σύγχρονου οικισμού της Λητής, όπου αποκαλύφθηκαν λάκκοι που ερμηνεύονται ως χώροι κατοίκησης (Εικ. 2) και άλλοι αποθηκευτικού ή απορριμματικού χαρακτήρα, καθώς και συλλογής νερού. Επίσης, εντοπίστηκαν τμήμα τάφρου, σχήματος ανοικτού V, η οποία περιέβαλλε τον οικισμό με ένα τρόπο αντίστοιχο με τις τάφρους των αρχών της Νεότερης Νεολιθικής Εποχής, που αποκαλύφθηκαν στον οικισμό του Μακρυγιάλου Πιερίας και με τις οποίες παρουσιάζει κοινά μορφολογικά στοιχεία. Οι κατηγορίες κε-

5. Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής. Πρώτες εκτιμήσεις», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 155-172 και οι ίδιοι, «Η Λητή από την προϊστορία μέχρι την ύστερη αρχαιότητα», *ΑΕΜΘ, Τόμος 20ετίας*, Θεσσαλονίκη 2009, 369-384.

6. Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Λητή Ι. Προσδιορισμός της πιθανής θέσης του νεολιθικού οικισμού», *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 197-210· Κ. Τζαναβάρη, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β3α Χρον., 67-70, Λητή, οικόπεδα ιδιοκτησίας Γ. Βασιλείου, Σ. Νίκα, Μ. Παπαδοπούλου, Ι. Γεωργαντά, Α. Δεσπούδη, Σ. Κουκουρίκου· Κ. Τζαναβάρη, *ΑΔ* 59 (2004) Β3α, Χρον., 113-114, 186, Λητή, οικόπεδο Θ. Αχταρίδη· Μ. Παπά – Κ. Τζαναβάρη, «Λητή Ι: η συνέχεια της ανασκαφής στον νεολιθικό οικισμό», 2006-2010, *ΑΕΜΘ* 24 (2010) (εκτυπώνεται).

7. E. A. Gardner – S. Casson, *BSA* 23 (1915-1919) 13-15· D. H. French, *Index of Prehistoric Sites in Oriental Macedonia*, Athens 1967, σ. 19· Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήναι 1991, σ. 102, 134 αρ. 24. Χαρακτηρίστηκε έτσι, προκειμένου να διακρίνεται από τη Λητή ΙΙ, τον οικισμό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, επάνω στον φυσικό λόφο του Προφήτη Ηλία. W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, σ. 26, 155. Επίσης, Δ. Γραμμένος – Μ. Μπέσιος – Κ. Κώτσος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 24 αρ. 55, 56.

8. Κ. Κωτσάκης – Σ. Ανδρέου, «Επιφανειακή έρευνα Λαγκαδά: περίοδος 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 349-356.

ραμικής που αντιπροσωπεύονται είναι τα κόκκινα, καστανά και μαύρα στιλβωμένα αγγεία, καθώς επίσης και διακοσμημένη διαφόρων κατηγοριών. Η ανασκαφή μάς έδωσε επίσης ένα σημαντικό αριθμό λίθινων εργαλείων διαφόρων τύπων.

Πρόκειται για έναν ανοικτού τύπου οικισμό, ο πληθυσμός του οποίου ζούσε διασκορπισμένος στην πλαγιά της χαμηλής λοφοσειράς, μέσα σε υπόσκαφες-ημιυπόγειες καλύβες. Εντάσσεται στους μεγάλης έκτασης νεολιθικούς οικισμούς που εγκαθίστανται σε ημιορεινές περιοχές, λοφοσειρές ή στις χαμηλές αναβαθμίδες των ορεινών συγκροτημάτων, οι οποίες πλαισιώνουν κοιλάδες ποταμών ή λεκάνες. Συγκεντρώνει όλα τα πλεονεκτήματα που έχει επισημάνει η έρευνα για τις θέσεις αυτές, τη νομή δηλαδή εκτάσεων κατάλληλων για καλλιέργεια και βοσκοτόπους. Η μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία βασιζόταν στην καλλιέργεια της γης και την ενασχόληση των κατοίκων με την κτηνοτροφία. Τον χαρακτήρα αυτό διατήρησε, άλλωστε, η περιοχή μέχρι τα νεότερα χρόνια. Η εμφάνιση της κατηγορίας των στιλβωμένων κόκκινων μονόχρωμων αγγείων και η τυπολογία των σχημάτων τους μας οδηγούν στη χρονολόγηση της θέσης στη Μέση Νεολιθική Εποχή.

Μια νέα θέση, την οποία ονομάζουμε Λητή III, εντοπίστηκε με την ευκαιρία της υλοποίησης της Εγνατίας οδού, επίσης, στο δυτικό τμήμα της λεκάνης του Λαγκαδά⁹, σε μια επίπεδη περιοχή¹⁰, η οποία δημιουργήθηκε από τις αποθέσεις της λίμνης Κορώνειας. Βρίσκεται 1,50 χλμ. περίπου βορειοανατολικά των στενών του Δερβενίου. Αποκαλύφθηκε λάκκος με εστία και φούρνο στο εσωτερικό του, γεγονός που οδηγεί στην ταύτισή του με χώρο κατοίκησης, καθώς και δύο λάκκοι οι οποίοι ταυτίζονται με δεξαμενές συγκέντρωσης και διατήρησης νερού. Η ομοιότητα της κεραμικής με εκείνη της Λητής I εντάσσει αυτή την εγκατάσταση στα τέλη της Αρχαιότερης Νεολιθικής και των αρχών της Μέσης, καθιστώντας τις δύο θέσεις τις πρωιμότερες χρονολογικά μαρτυρίες της ανθρώπινης δραστηριότητας στη λεκάνη του Λαγκαδά.

Η κάλυψη των ανθρωπογενών επιχώσεων από στρώμα αλλούβιων ερμηνεύει την έλλειψη επιφανειακών ενδείξεων¹¹ και δίνει τουλάχιστον για την περιοχή του Λαγκαδά¹² απάντηση στο πρόβλημα εντοπισμού θέσεων

9. Κ. Τζαναβάρα - Σ. Κώτσος - Ε. Γκιούρα, «Λητή III. Μια νέα νεολιθική θέση στη λεκάνη του Λαγκαδά», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 211-222.

10. Σχετικά με την εγκατάσταση των νεολιθικών οικισμών της Μακεδονίας σε πεδινές εκτάσεις, Κωτσάκης - Ανδρέου, *ό.π.* (σημ. 8), 349-356.

11. Αντίστοιχα φαινόμενα διαπιστώθηκαν και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης. Μ. Φωτιάδης, *ό.π.*: Ν. Ευστράτιου, «Νεότερες έρευνες στο νεολιθικό οικισμό της Μάκρης: ανασκαφική περίοδος 1990», *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 595-612· ο ίδιος, «Προνεολιθικά ευρήματα από την αιγαική Θράκη», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 643-654· Μ. Μπέσιος - Κ. Κραχοπούλου, «Η εξέλιξη του τοπίου στη Βόρεια Πιερία», *ΑΕΜΘ* 15 (2001) 385-400.

12. Σχετικά με την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποίησε στη λεκάνη του Λα-

της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής. Επιπλέον, η διαπίστωση ότι οι λάκκοι, που αποκαλύψαμε, σχηματίστηκαν στο στρώμα των λιμναίων αποθέσεων, οδηγεί στην εκτίμηση ότι η κοίτη της λίμνης Κορώνειας είχε ήδη καλύψει το δυτικό τμήμα της λεκάνης του Λαγκαδά, πολύ πριν από την αρχή της Μέσης Νεολιθικής Εποχής και ότι στη συνέχεια είχε συρρικνωθεί. Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στην αποκατάσταση ενός διαφορετικού εδαφολογικού και υδρολογικού περιβάλλοντος, την εποχή κατοίκησης της θέσης στη Νεολιθική Εποχή, κατά το οποίο η ευρύτερη περιοχή χαρακτηριζόταν από ένα χαμηλό λοφώδες ανάγλυφο, που καλύφθηκε με αργό ρυθμό από λιμναίες αποθέσεις.

Ο τοπογραφικός προσδιορισμός της Λητής Ι και η αποκάλυψη της Λητής ΙΙΙ, που απέχουν μεταξύ τους 3,5 χλμ., έχουν ιδιαίτερη σημασία δεδομένου ότι εντάσσονται στις φάσεις του τέλους της Αρχαιότερης Νεολιθικής και των αρχών της Μέσης, αποτελούν τις πρωιμότερες μαρτυρίες της ανθρώπινης δραστηριότητας στη Λεκάνη του Λαγκαδά και διευρύνουν τον γνωστό κύκλο των θέσεων της εποχής αυτής. Πρόκειται για ένα οικιστικό πλέγμα, το οποίο έχει επιβεβαιωθεί από την επιφανειακή έρευνα στην περιοχή. Τις παρατηρήσεις αυτές ενισχύουν επιπλέον: (α) οι διερευνητικές τομές του Heurtley στην τούμπα Σάρατσε, στο Περβολάκι¹³, όπου 1,50 χλμ. ΒΑ του οικισμού της Λητής ΙΙΙ, εντοπίστηκε τράπεζα της Εποχής Σιδήρου¹⁴, η οποία σχηματίστηκε σε επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής, (β) η ανεύρεση κεραμικής της Νεότερης Νεολιθικής, νότια της ίδιας τούμπας, με γεωαρχαιολογική έρευνα. Διαπιστώνεται έτσι, μια αξιοσημείωτη ανθρωπίνη παρουσία, η οποία, όπως και σε άλλες περιοχές, αυξάνεται στα χρονολογικά όρια της Νεότερης Νεολιθικής.

Στα ιστορικά χρόνια ιδρύεται η πόλη της αρχαίας Λητής, η οποία εντάσσεται στη Μυθονία, μια από τις σημαντικότερες περιοχές της Μακεδονίας. Απλώνεται στους λόφους και την πεδιάδα αμέσως μετά την έξοδο από τα στενά του Δερβενίου. Τα κτηριακά κατάλοιπα του οικισμού των αρχαϊκών χρόνων δεν εντοπίστηκαν¹⁵, υποθέτουμε, ωστόσο, ότι υπήρχαν στη

γκαδά ο Τομέας Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και τα αποτελέσματά της, βλ. Τζαναβάρη – Φίλης, *ό.π.* (σημ. 9), σημ. 6, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

13. Δ. Γραμμένος, «Διάγραμμα χρονικών της Νεολιθικής έρευνας στη Ν. Βαλκανική», *Μακεδονικά* 28 (1991-1992) 264 και Γραμμένος 1991, *ό.π.* (σημ. 6), σ. 102, όπου αναγνωρίζεται φάση της Μέσης Νεολιθικής: Γραμμένος – Μπέτσιος – Κώτσος, *ό.π.* (σημ. 7), σ. 32, αρ. 91 επιφανειακή κεραμική Νεότερης Νεολιθικής.

14. Α. Λιούτας – Σ. Κώτσος, «“Επίπεδος” προϊστορικός οικισμός στο Περιβολάκι Λαγκαδά – Καταστροφή ή κληρονομιά στους αρχαιολόγους των επόμενων αιώνων; [Εργασία Οδός, τμήμα 9.1, Χ.Θ. 5+360]», *ΑΕΜΘ* 15 (2001) 195-204.

15. Τη συζήτηση της ύπαρξης οικισμού των αρχαϊκών χρόνων στη Λητή προκάλεσε ένα σύνολο ασημένιων νομισμάτων, το οποίο οι ερευνητές απέδωσαν στο λεγό-

θέση της πόλης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, σύμφωνα με τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας¹⁶ και του οργανωμένου νεκροταφείου, που περιβάλλει την αρχαία πόλη. Διαπιστώθηκε ότι αρχαίοι τάφοι καταστράφηκαν (Εικ. 3) για την πραγματοποίηση νεότερων ενταφιασμών ή καλύφθηκαν από την επέκταση του οικισμού των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Οι σχετικές μαρτυρίες για τη συνέχιση της κατοίκησης της περιοχής στον 5ο αι., προέρχονται από αποθήκη πλήρη με θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων τύπου Μένδης και Κορίνθου¹⁷. Ο πρώιμος 4ος αι. αντιπροσωπεύεται επίσης από ταφικά σύνολα, με χαρακτηριστικά για την εποχή κτερίσματα, πήλινα ειδώλια και αγγεία αττικών εργαστηρίων.

Σύμφωνα με τους ιστορικούς, η πόλη εποικίστηκε στα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Β', στη διάρκεια μαζικών μεταφορών κατοίκων από το παλαιό βασίλειο στις νεοϊδρυμένες πόλεις των κτήσεών του, πέρα από τον Αξιό¹⁸. Η ανάπτυξη της πόλης την εποχή αυτή επιβεβαιώνεται από την πυκνότητα της επιφανειακής κεραμικής, ενώ σημαντικά περισσότερα είναι παρόμοια και τα ταφικά σύνολα της εποχής αυτής. Στα πήλινα αγγεία κυριαρχούν γνωστά σχήματα του Αττικού Κεραμικού (Εικ. 4) και οι αντίστοιχες τοπικές μμήσεις τους, ενώ στα ειδώλια οι πήλινες προτομές και οι γυναικείες μορφές.

Η αναγραφή του εθνικού Ληταίος σε επιγραφικά κείμενα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων και η αναφορά αξιωματούχων ή απλών πολιτών¹⁹

μενο νομισματοκοπείο της «Λητής», με ιθυφαλλικό Σείληνό και Νύμφη στον εμπροσθότυπο και έγκυκλο τετράγωνο στον οπισθότυπο. Ο Μ. Smith, *CIN XII*, Berlin 1997, 217 και ο ίδιος, *The Mind of «Lete» and the Development of Coinage of the North Aegean* (unpublished doctoral thesis) Brown University 1999, τα συνέδεσε, ωστόσο, με το νομισματοκοπείο της Ηϊόνος. Τελευταία η S. Psoma, «Les Bottiéens de Thrace aux Ve et IV siècles avant J.-C.», *RNum* (1999) 41-55, απέδωσε τις εκδόσεις αυτές στο νομισματοκοπείο της Βέργης. Σχετικά με το νομισματικό υλικό που προέκυψε από τις ανασκαφικές έρευνες στη Λητή, βλ. Χρ. Γκατζόλης, *Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος-1ος αι. π.Χ.)*, (αδημ. διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 103-112.

16. Κ. Κωτσάκης, «Το πρόγραμμα εντατικής επιφανειακής έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος, 1987», *Εγνατία 2*, (1990), 175-86· Κωτσάκης – Ανδρέου, *ό.π.* (σημ. 8), 349-56· Ε. Γκιούρα, *Αρχαία Λητή: Η προσέγγιση μιας Μυγδονικής πόλης από τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας στη λεκάνη του Λαγκαδά* (μεταπτ. διατρ.), 2001, σσ. 52, 77. Βλ. αντίθετα, Μ. Tiverios, «Greek Colonisation of the Northern Aegean», στο G. Tsetskhladze (επιμ.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, τ. 2, Leiden-Boston, Brill, 2008 σ. 32.

17. Μετά τους μηδικούς πολέμους, ο οικισμός ενσωματώνεται στο μακεδονικό βασίλειο, Μ. Β. Hatzopoulos – L. D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides*, I [Μελετήματα 11], Αθήνα 1992, σσ. 15-31.

18. Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* [Μελετήματα 19], Αθήνα 1994, σ. 42 κ.ε.

19. Α. Tataki, *Macedonians Abroad. A Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia* [Μελετήματα 26], Αθήνα 1998, σσ. 117-119.

αποδεικνύει μια οργάνωση όμοια με αυτή των αστικών κέντρων της ευρύτερης περιοχής. Η εντυπωσιακή ανάπτυξη της Μακεδονίας συνδέεται, όπως είναι γνωστό, με την ισχυρή προσωπικότητα του Κασσάνδρου²⁰. Στην εποχή αυτή εντάσσεται χρονολογικά μικρό τμήμα του τείχους της πόλης που αποκαλύφθηκε στο βόρειο όριό της, σε μήκος 14 μ.²¹, και η ίδρυση του ιερού της Δήμητρας και Κόρης, με ευρήματα μαρμάρινα αγαλμάτια των γυναικείων θεοτήτων, που λατρεύονταν εδώ (Εικ. 5)²². Αποδεικνύεται, επίσης, η άσκηση της λατρείας της Άρτεμης, κόρης της Λητούς, από την οποία προέρχεται και το θεοφόρο όνομα της πόλης²³. Μαρμάρινα αγαλμάτια και αναθηματικά μνημεία συνδέονται με τη λειτουργία ενός τοπικού εργαστηρίου γλυπτικής, που δραστηριοποιήθηκε εδώ στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Η παραγωγή του, που επικεντρώνεται στην παραγωγή αναθημάτων για τα ιερά της πόλης, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη λατρεία και άλλων θεοτήτων, όπως της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης, οι οποίες δεν μας είναι γνωστές από άλλες πηγές²⁴.

Αντίστοιχα είναι, επίσης, τα συμπεράσματα της μελέτης των ταφικών ευρημάτων. Αποδεικνύεται η ίδρυση και λειτουργία τοπικών εργαστηρίων κεραμικής και κοροπλαστικής, στο πέρασμα από τον 4ο στον 3ο αι. με θεματολόγιο που δέχεται επιδράσεις από αγαλματικά πρότυπα, ενώ παράλληλα διαπιστώνεται και μια σχετικά περιορισμένη παραγωγή πήλινων γυναικείων προτομών, που συνεχίζεται μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. (Εικ. 6)²⁵.

20. Π. Θέμελης – Ι. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα, ΤΑΠ, 1997, σσ. 189-190.

21. Λητή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Γιαννόπουλου, Κ. Τζαναβάρη, *ΑΔ* 58 (2003) Β3α Χρον., 115-116.

22. Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Ι, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 48-54 αρ. 30-36.

23. Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινα αγαλμάτια Άρτεμης από την αρχαία Λητή», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη* [Μουσείο Μπενάκη Παράρτημα Ιο], Αθήνα 2002, σσ. 241-261.

24. Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινο αγαλμάτιο της Μητέρας των Θεών, από την αρχαία Λητή», στο Δ. Παντεμαλής – Μ. Τιβέριος – Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), *Αγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 363-375· Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* ΙΙ, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 82-83, αρ. 219, εικ. 617-620, κορμός αγαλματίου Αφροδίτης.

25. Βλ. σχετικά, Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», *ΑΔ* 57 (2002) 155-212· Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Ταφικά σύνολα κεραμικής από την αρχαία Λητή», *Ζ' ΕλλΚερ*, Αθήνα 2011, 445-456 και Κ. Tsakalou-Tzanavari, «Des nécropoles aux sanctuaires: les tanagréennes de la Grèce du Nord», στο V. Jeammet – J. Becq (επιμ.), *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique, Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris 2007, σσ. 117-131 και η ίδια, «Protomés de terre cuite de l'antique Lète», στο E. Lafi – A. Müller (επιμ.), *Terracotta Figurines in the Greek and*

Την ευημερία που καταγράφεται την εποχή αυτή στη Λητή πιστοποιούν, άλλωστε, τα μνημειακά ή απλούστερα ταφικά οικοδομήματα, με εντυπωσιακό ζωγραφικό διάκοσμο. Τα πλούσια κτερίσματα των ταφών και ιδιαίτερα εκείνα του νεκροταφείου του Δερβενίου συνδέονται από την έρευνα με τον πλούτο που εισέρρευσε στη Μακεδονία μετά τη σταδιακή επιστροφή των βετεράνων στρατιωτών από την εκστρατεία του Αλεξάνδρου στην Ανατολή²⁶.

Την εγκατάσταση νέων κατοίκων στην περιοχή, γύρω στα μέσα του 2ου αι. αποδεικνύουν τα οικοδομικά κατάλοιπα ανασκαφικής έρευνας²⁷ στην ανατολική πλαγιά του λόφου Νεμπόις Κούλα, που ορίζει από βόρεια τα

Roman Eastern Mediterranean: Production, Iconography and Function, June 2-6, 2007/ Izmir, Turkey (τυπώνεται).

26. Th. Macridy, «Un tumulus macédonien à Langaza», *JdI* 21 (1911) 193-215· Κ. Τζαναβάρη, «Χρυσό διάδημα από την αρχαία Λητή», στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 349-361· Θέμελης – Τουράτσογλου, *ό.π.* (σημ. 20)· Ι. Τουράτσογλου, «Στην αναζήτηση του ελληνιστικού χρυσού», στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας Χάρις. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 235-66 και Ι. Τουράτσογλου, «Dated Gold: The Evidence from Hellenistic Macedonia», στο D. Williams (επιμ.), *The Art of the Greek Goldsmith*, London 1998, σσ. 30-38, όπου και η σχετική βιβλιογραφία· Κ. Τζαναβάρη, «Λητή, μια πόλη της αρχαίας Μυγδονίας», στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Ο χρυσός των Μακεδόνων. Από την Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 287-302· Κ. Τζαναβάρη, «Μεταλλικά περιλάπτα σε σχήμα κεφαλής Αφροδίτης, από την αρχαία Λητή», στο Στ. Δρούγου – Δ. Ευγενίδου (επιμ.) *Κεραμίτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τ. Β', Αθήνα 2009, σσ. 561-571.

Ο σημαντικός αριθμός χάλκινων αγγείων και σκευών, που βρέθηκαν στο νεκροταφείο αυτό, οδήγησε την έρευνα στην εκτίμηση ότι αποτελούν δημιουργίες εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας-τορευτικής, εγκατεστημένου στην αρχαία Λητή. Π. Θέμελης, «Μεταλλοτεχνία μακεδονική», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύθος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 495-517 και Θέμελης – Τουράτσογλου, *ό.π.* (σημ. 20), σσ. 170-182. Σχετικά με τα εργαστήρια της μεταλλοτεχνίας στη Μακεδονία Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Χάλκινα νομίσματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 151-155· Α. Τουλουμτζίδου, *Μετάλλινα αγγεία του 4ου-2ου αι. π.Χ. από τον ελλαδικό χώρο* (αδημ. διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 159-176. επίσης, W. Völcker-Jansen, *Kunst und Gesellschaft an den Höfen Alexanders d. Gr. und seiner Nachfolger*, München 1993, σσ. 180-211· Α. Sideris, «Les tombes de Derveni: Quelques sur la toreutique », *RA* 1, (2000) 3-36. Σχετικά με τον κρατήρα του Δερβενίου βλ. τελευταία, Β. Barr-Sharrar, *The Derveni Krater*, Princeton 2008 και Μ. Tiverios, «The Derveni Krater», στο D. Kurtz (επιμ.), *Essays in Classical Archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1977-2007*, Oxford 2008, σσ. 203-211.

Ένα ταφικό μνημείο με κυκλικό θάλαμο αποκαλύφθηκε επίσης πρόσφατα. Κ. Τζαναβάρη, «Πρώιμη ανθημωτή επίστεψη από το νεκροταφείο της αρχαίας Λητής», στο Μ. Α. Tiverios – D. S. Tsiafaki (επιμ.), *Color in Ancient Greece*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 129-146, πίν. 28-29.

27. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Ε. Τσώντσια, Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Αγροτικές εγκαταστάσεις στη χώρα της αρχαίας Λητής», *AEMΘ* 14 (2000) 163-164, σχ. 2 και Κ. Τζαναβάρη, *ΑΔ* 56, 2001, Β3α Χρον., 18-22.

στενά του Δερβενίου. Τα κτίρια που αποκαλύφθηκαν κατανέμονται σε τέσσερις συνολικά χρήσεις του χώρου, από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. μέχρι τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια (3ος και 4ος αι. μ.Χ.). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν τρεις εγκαταστάσεις σχετικές με την παραγωγή και την αποθήκευση κρασιού (ληνοί), που κατανέμονται σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, όπως ένας πιθεώνας, του 2ου αι. π.Χ., με 10 κυκλικούς λάκκους για την τοποθέτηση πήλινων πιθαριών και δύο συγκροτήματα δεξαμενών των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (3ος - 4ος αι. μ.Χ.).

Στα ανατολικά της προηγούμενης θέσης, αποκαλύφθηκε, με αφορμή την υλοποίηση της σύγχρονης Εγνατίας οδού, ένα ακόμη τμήμα του οικισμού των ελληνιστικών χρόνων. Τα οικοδομήματα αναπτύσσονται σε δύο άνδρα, με τους τοίχους των κτηρίων να θεμελιώνονται σε διαφορετικά βάθη, ακολουθώντας τη μορφολογία του βράχου (Σχ. 1).

Οι ρωμαϊκές λεγεώνες εμφανίζονται στην περιοχή Λητής σχεδόν αμέσως μετά την κατάληψη της Μακεδονίας και τη μετατροπή της, το 148 π.Χ., σε επαρχία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπως αποδεικνύει το τιμητικό ψήφισμα της βουλής και του δήμου των Ληταίων για τον Ρωμαίο ταμία Μάρκο Άννιο, του έτους 119/18 π.Χ., ο οποίος νίκησε τους Γαλάτες επιδρομείς. Η Λητή, ως πόλη υποτελής, παραμένει μια αυτοδιοικούμενη αστική κοινότητα, με εκλεγμένους άρχοντες, βουλή και εκκλησία του δήμου. Σημαντικός παράγοντας για την οικονομική ανάπτυξη της πόλης υπήρξε αναμφισβήτητα η διέλευση της Εγνατίας οδού από την περιοχή τον 2ο αι. π.Χ., καθώς και η γεινίασή της με τη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας της Μακεδονίας. Σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, μέλη μεγάλων ρωμαϊκών οικογενειών της Θεσσαλονίκης εγκαθίστανται εδώ σταδιακά και αναπτύσσουν τραπεζικές και εμπορικές δραστηριότητες²⁸. Παράλληλα, η πόλη δέχεται και κατοίκους από τη Μικρά Ασία, όπως αποδεικνύει η επιγραφή ενός θρησκευτικού συλλόγου Ασιανών, μυστών της λατρείας του Διονύσου²⁹.

Η Λητή ελέγχει μια εκτεταμένη αγροτική περιφέρεια, από την οποία προέρχεται ένα μεγάλο μέρος του πλούτου της. Η ανάπτυξη της πόλης στηρίζεται, άλλωστε, σε μια οικονομία αγροτοκτηνοτροφικού χαρακτήρα, που συνεχίστηκε όπως προαναφέραμε μέχρι τα νεότερα χρόνια. Έτσι, οι πρωιμότερες αγροτικές εγκαταστάσεις σημειώνονται, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, αμέσως μετά την κατάκτηση της Μακεδονίας από τους Ρω-

28. Βλ. Σχετικά, Η. Σβέρκου - Κ. Τζαναβάρη, «Νέα επιτύμβια μνημεία από τη Λητή», *ΑΕ* 148 (2009) 207-209, 219-221.

29. Μ. Βουτυράς, «Παρατηρήσεις σε τρία επιγράμματα», *Ελληνικά* 35/1 (1984) 45-50· Π. Νίγδελις, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 139-142.

μαίους. Τα οικοδομικά κατάλοιπα, λοιπόν, τεσσάρων αγροτικών επαύλων, εντοπίστηκαν επίσης με αφορμή τη διέλευση της σύγχρονης Εγνατίας οδού. Αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 2 χλμ. από τη θέση του αρχαίου οικισμού και απέχουν 350 μ. περίπου η μία από την άλλη, με χρονολογικό εύρος κατοίκησης από το β' μισό του 1ου αι. π.Χ. μέχρι τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.³⁰

Αρτιότερα διατηρημένη είναι η αγροικία Α, με συνολική έκταση 460 μ² (Εικ. 7). Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από εναλλασσόμενες σειρές λίθων και πλιθιών (opus mixtum). Γύρω από την αυλή, τη νότια και δυτική πλευρά της οποίας πλαισιώνει ένας συνεχής διάδρομος, αναπτύσσονται δωμάτια διαμονής και εστίασης. Ο διάδρομος αυτός οδηγεί πιθανότατα σε κλιμακοστάσιο για τον δεύτερο όροφο με τα υπνοδωμάτια. Στη νότια πτέρυγα διαμορφώνονται χώροι, με λειτουργίες σχετικές με την αγροτική οικονομία και στη νοτιοανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε ληνός. Το κρασί αποθηκευόταν σε πιθεώνα, που διαμορφώνεται δυτικότερα. Η εποχή ίδρυσης της αγροικίας τοποθετείται στα μέσα του 2ου μ.Χ. Η απόκρυψη, ωστόσο, στο εσωτερικό του κτηρίου θησαυρού 12 χάλκινων νομισμάτων του αυτοκράτορα Γορδιανού Γ' (238-244 μ.Χ.) και τις γυναικας του Ταρκυλλίνας³¹ υποδηλώνει μία προσωρινή εγκατάλειψη, η οποία συνδέεται με τη γνωστή εισβολή των Γότθων στις επαρχίες της Βαλκανικής χερσονήσου, στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Στα τέλη του 3ου αι. η αγροικία επισκευάζεται, ενώ στα ανατολικά προστίθεται ένα τρικλίνιο, με τον κεντρικό χώρο να απολήγει σε ημικυκλική αφίδα και να περιβάλλεται και από τις δύο πλευρές με δωμάτια. Τα κτήρια αυτά είχαν αποκλειστικό σκοπό την υποδοχή φιλοξενουμένων και την παράθεση γευμάτων. Η αγροτική έπαυλη εγκαταλείπεται οριστικά στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ., εποχή κατά την οποία σημειώνονται νέες καταστρεπτικές βραβερικές επιδρομές.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα δύο περιφερειακών κτιρίων μιας ακόμη αγροτικής έπαυλης. Πρόκειται για ένα δίχωρο κτίριο στα δυτικά και ένα τρικλίνιο στα ανατολικά. Η ταυτόχρονη ταφή ζευγους ίππων ΝΑ του τρικλινίου και μιας ακόμη στο εσωτερικό του δίχωρου, μας επιτρέπει να ταυτίσουμε το τελευταίο με το ιπποστάσιο της έπαυλης. Η εξέταση των νομισμάτων και των πλήινων λύχνων μας οδηγεί στη διαπίστωση

30. Τζαναβάρη – Φίλης, *ό.π.* (σημ. 27), 153-68 και Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, Αθήνα, Τ.Α.Π., 2003, σσ. 71-89 και κατάλογος ευρημάτων (Κ. Τζαναβάρη).

31. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη – Τζαναβάρη, *ό.π.* (σημ. 30), 82-83 (Κ. Τζαναβάρη). Βλ. σχετικά, Σ. Κρημύδη-Σιυλιάνου, «Απόκρυψη “Θησαυρών” σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης με αφορμή ένα μακεδονικό «θησαυρό» του 3ου αι. μ.Χ.», στο *Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σ. 123 κ.ε., εικ. 2, 34, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

ότι η κατοίκηση των κτηρίων εντάσσεται στο διάστημα από το δεύτερο μισό του 3ου έως το τέλος του 4ου αι. μ.Χ.

Τα ταφικά ευρήματα που συνδέονται χρονολογικά με τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια αντιπροσωπεύονται κατά κύριο λόγο από κεραμοσκεπείς τάφους. Από την εικόνα αυτή διακρίνεται η σειρά των πολύ γνωστών αναγλύφων, τα οποία προέρχονται από μεγάλα ταφικά μνημεία των αρχών του 1ου αι. π.Χ.³² και αποτελούν πιθανόν ένδειξη για την ανάπτυξη μιας ισχυρής τάξης γαιοκτημόνων στην περιοχή. Έχει αποκαλυφθεί, επίσης, σημαντικός αριθμός τάφων, οι οποίοι χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. και εντάσσονται είτε στα οργανωμένα νεκροταφεία της πόλης, είτε σε αμιγή νεκροταφεία της ρωμαϊκής εποχής³³. Στα σχήματα των αγγείων (Εικ. 8) που χρησιμοποιούνται στην ταφική πρακτική επιβιώνουν ορισμένοι τύποι της όψιμης ελληνιστικής εποχής, ενώ στα περισσότερα σχήματα της τοπικής παραγωγής είναι εμφανής η ευρύτατη διαπιστωμένη διαδικασία του εκρωμαϊσμού, που ακολούθησε τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Τα τοπικά εργαστήρια κεραμικής της Λητής ακολουθούν κατά κύριο λόγο σχήματα οικεία στα εργαστήρια των υστερορωμαϊκών χρόνων της Θεσσαλονίκης. Διαπιστώνεται μια σχετικά περιορισμένη κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση στους χρήστες των συγκεκριμένων νεκροταφείων, ενώ και η ανασκαφική έρευνα των αγροτικών επαύλεων, που προαναφέραμε, δεν απέδωσε στοιχεία, από τα οποία να διαφαίνεται η επικράτηση του χριστιανισμού στην τοπική κοινωνία την εποχή αυτή.

Σημειώνουμε ότι η συνεχής ακτινοβολία της πόλης καταδεικνύεται από την ονομασία ως Ληταίας μιας από τις πύλες του δυτικού τείχους της Θεσσαλονίκης³⁴. Τέλος, η αναφορά της πόλης τον 7ο αι. στα βιβλία των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου³⁵, τον 9ο αι. της επισκοπής Λιτής και Ρεντίνης, της πόλης τον 11ο αι. από τον Νικηφόρο Βρυέννιο, σε κείμενα του 17ου αι.,

32. Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *ό.π.* (σημ. 22), σσ. 73-77, 83-5, αρ. 56-57, 62-64.

33. Τα τελευταία εντοπίστηκαν στις βόρειες υπώρειες του υψώματος, όπου είναι κτισμένος ο σύγχρονος οικισμός των Λαγυνών. Κ. Τζαναβάρη, «Ταφικά σύνολα κεραμικής των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων, από την αρχαία Λητή», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό Χώρο (3ος-7ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 445-465.

34. Μ. Φουντούκου, «Παρατηρήσεις στο αμυντικό σύστημα των τειχών της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη 1* (1985) 129-132, σχ. 13-15, πίν. 9. Την κατασκευή της Ληταίας πύλης ο Γ. Βελένης συνδέει χρονολογικά με τον Θεοδοίο, Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης, από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 166. Η Ε. Μαρκή, «Ανασκαφών Θεσσαλονίκης Ερανόσημα», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 250-254, διαπίστωσε επίσης ανασκαφικά τη μετατόπιση και την επισκευή της στον 7ο αι. μ.Χ.

35. Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και ανωνύμου* (μτφρ. Α. Σιδέρη), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 303, 425.

καθώς και η συλλογή επιφανειακής κεραμικής των οθωμανικών χρόνων, αποδεικνύουν τη συνέχεια της ζωής στην περιοχή μέχρι την εποχή αυτή³⁶.

Σύμφωνα, λοιπόν, με όσα προαναφέραμε, διαπιστώνουμε ότι οι νεότερες έρευνες επιβεβαιώνουν τις εκτιμήσεις του τιμώμενου σχετικά με τη σημαντική θέση της αρχαίας Λητής σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής της εξέλιξης.

Αρχαιολογικό Μουσείο
Θεσσαλονίκης

KATEPINA TZANABAPH

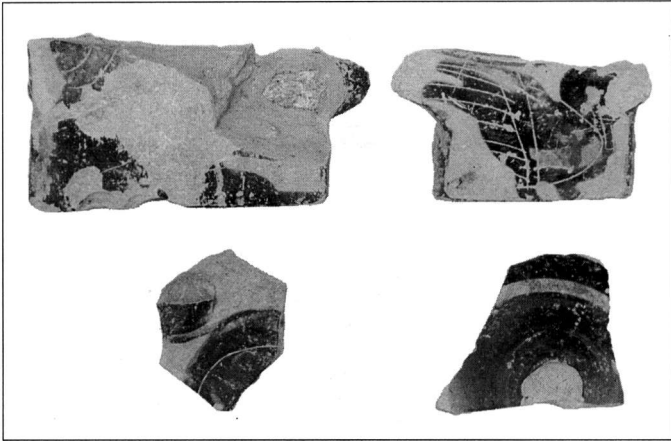
36. Κανατσούλης, ό.π. (σημ: 3), σσ. 19-21

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της θέσης του οικισμού της αρχαίας Λητής.

Εικ. 2. Νεολιθικός οικισμός Λητή Ι. Λάκκος κατοίκησης.

Εικ. 3. Κεραμική αρχαϊκών χρόνων.

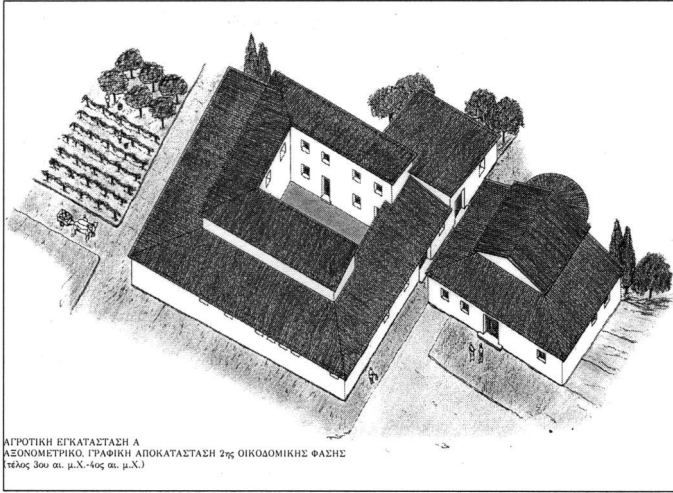
Εικ. 4. Πήλινα μελαμβαφή αγγεία αττικών εργαστηρίων του 4ου αι. π.Χ.

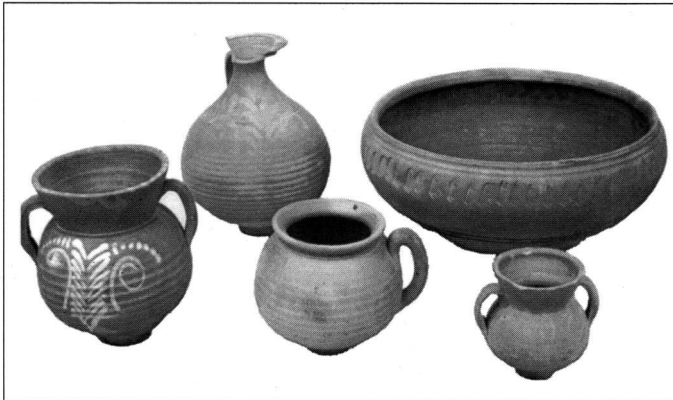
Εικ. 5. Μαρμάρινο σύμπλεγμα Δήμητρας και Κόρης.

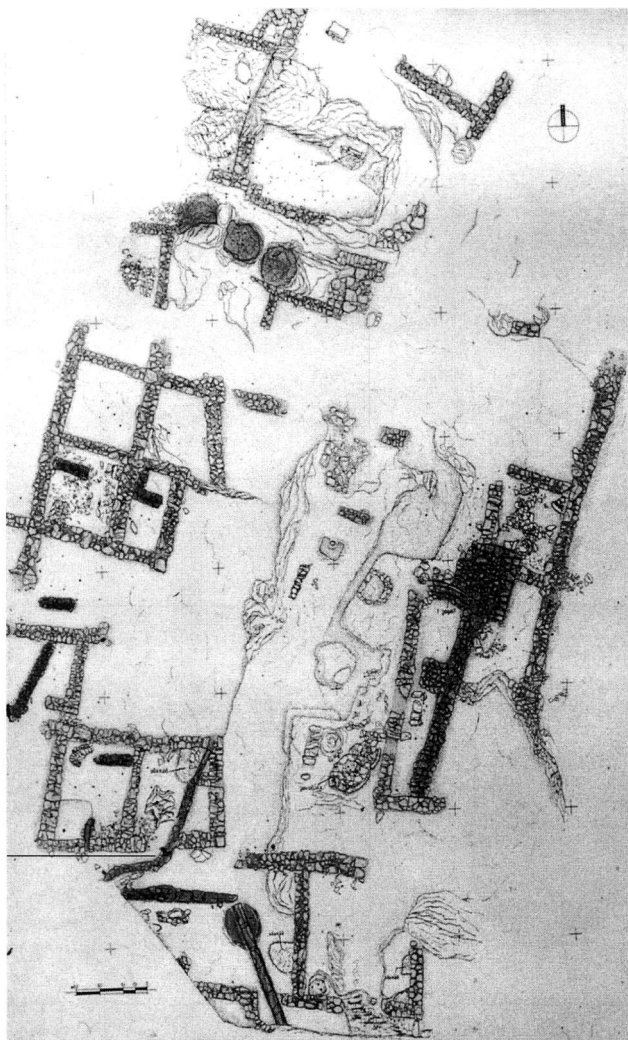
Εικ. 6. Πήλινη γυναικεία προτομή.

Εικ. 7. Αγροικία Α. Αξονομετρικό σχέδιο γραφικής αποκατάστασης.

Εικ. 8. Πήλινα αγγεία - κτερίσματα ταφής των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Σχ. 1. Λιπή. Τοπογραφικό σχέδιο πημάτων του οικισμού των ελληνιστικών χρόνων.